

وضعیت و الزامات توسعه صنایع دستی

معاونت بررسی های اقتصادی
اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران

تهیه و تدوین:

معاونت بررسی های اقتصادی
اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران

موضوع این گزارش، الزامات موضوع اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران نیست.

آبان ۱۴۰۳

استفاده از مطالب این گزارش با ذکر منبع بلامانع است.

فهرست

۵	چکیده
۶	مقدمه
۷	مروری بر وضعیت آماری و جایگاه اجتماعی و نهادی صنایع دستی
۹	صنایع دستی و فرصت‌های کار آفرینی
۱۲	عوامل موثر بر تولید و عرضه صنایع دستی
۱۲	آسیب‌شناسی وضعیت صنایع دستی کشور
۲۰	صنایع دستی و مراکز عرضه
۲۰	صادرات صنایع دستی
۲۲	موانع صادرات صنایع دستی
۲۲	نقش آموزش در توسعه صنایع دستی
۲۳	مواجهه صنایع دستی با فناوری‌های روز
۲۴	راهبردهای توسعه صنایع دستی
۲۵	

Abstract

Handicrafts in Iran have a long history and a great cultural wealth. Handicrafts have products with consumption and decorative use and are nature-friendly industries. and are compatible with sustainable development components and have a low energy consumption level.

It is important because of its integration with the identity, emotional and historical flow of societies, and also because of the high ability of these industries to personalize products, it has gained double importance in the world. But now, handicrafts do not play a significant role in Iran's economy.

Handicrafts with 299 disciplines and subcategories including 18 groups, 156 disciplines and 143 sets of disciplines including carpets (Ministry of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts) are considered among the most important branches of home businesses. Women own 70% of the production of handicrafts in Iran. The turnover of handicrafts in Iran is 9 thousand billion tomans per year, and the export value of handicraft products in Iran in 1402 crossed the border of 416 million dollars.

The statistics shows the total global arts and crafts market was valued at approximately 35 billion U.S. dollars in 2017 and was forecast to reach a value of 50.9 billion U.S. dollars in 2024.

Currently, handicrafts in Iran are facing various challenges in terms of human resources, market and branding, management, structural and social culture. For the development of handicrafts in Iran, there is a need for targeted policies in accordance with the territorial planning document and based on the capabilities of different regions of the country, as well as the implementation of the national document for the development of handicrafts. And besides that, creating suitable platforms for innovation and strengthening the production and commercialization skills of artisans are among the issues that should be considered.

چکیده

صنایع دستی از جمله صنایع با محصولات متنوع است که در کشور ایران سوابق طولانی داشته و از غنای تاریخی و فرهنگی چشمگیری برخوردار است. این صنایع محصولاتی با کاربردهای مصرفی و تزئینی دارند. صنایع دستی در حال حاضر به عنوان صناعی دوستدار طبیعت و تطبیق‌پذیر با مولفه‌های توسعه‌پایدار از جمله سطح پایین انرژی‌بری محسوب می‌شود. همچنین به دلیل آمیختگی با جریان هویتی، احساسی و تاریخی جوامع و قابلیت بالای این صنایع برای شخصی سازی محصولات، در سطح جهان اهمیت مضاعفی یافته و این درحالی است که اکنون صنایع دستی در اقتصاد ایران نقش چشمگیری ندارند. صنایع دستی با ۲۹۹ رشته و زیرمجموعه رشته شامل ۱۸ گروه، ۱۵۶ رشته و ۱۴۳ مجموعه رشته با احتساب فرش (وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی) از جمله مهمترین شاخه‌های مشاغل خانگی محسوب می‌شوند. زنان ۷۰ درصد از تولید صنایع دستی در ایران را در اختیار دارند. گردش مالی صنایع دستی ایران ۹ هزار میلیارد تومان در سال است و ارزش صادرات محصولات صنایع دستی ایران در سال ۱۴۰۲، از مرز ۴۱۶ میلیون دلار عبور کرد.

آمارها ۲۰۲۴ نشان می‌دهند در سال ۲۰۱۷، کل بازار جهانی هنر و صنایع دستی تقریباً ۳۵ میلیارد دلار آمریکا ارزش داشت و پیش بینی می‌شود در سال ۲۰۲۴ به ارزش ۵۰.۹ میلیارد دلار برسد.

در حال حاضر صنایع دستی در ایران با چالش‌های متنوعی در ابعاد منابع انسانی، بازار و برندینگ، مدیریتی و ساختاری و فرهنگی اجتماعی مواجه است. برای توسعه صنایع دستی در ایران به سیاستگذاری‌های هدفمند و منطبق بر سند آمایش سرزمینی و قابلیت‌های مناطق مختلف کشور و اجرای سند ملی توسعه صنایع دستی مورد نیاز است و در کنار آن، ایجاد بسترهای مساعد برای نوآوری و تقویت مهارت‌های تولیدی و تجاری‌سازی فعالان صنایع دستی از مقولاتی است که باید مورد توجه قرار گیرد.

مقدمه

صنایع دستی از جمله صنایع قدیمی تمدن بشری است که محصولات آن همزمان با وجه کاربردی و معیشتی، حامل بخشی از احساسات، باورها، آداب و فرهنگ بومی جامعه بوده و رنگ و بوی هویت منطقه‌ای دارد. به این ترتیب به رغم آن که امروزه انبوه تولیدات ماشینی محصولات مختلف مورد نیاز انسان‌ها در دسترس است، اما ویژگی‌های منحصر به فرد و هنرپایه و برخاسته از سنت‌های آئینی اقوام مختلف، صنایع دستی را به عنوان معرف بخشی از ویژگی‌های مردم مناطق گوناگون مطرح کرده و علاوه بر وجوه کاربردی، ارزش‌های اقتصادی، زیبایی شناختی و معنوی این محصولات را برجسته می‌سازد.

امروزه اغلب کشورها براساس ظرفیت‌های تمدنی و فرهنگی خود، برنامه‌هایی برای توسعه صنایع دستی به عنوان شاخه‌ای از صنایع خلاق که قابلیت اشتغالزایی آسان و پایدار دارد، تدارک می‌بینند. صنایع دستی همچنین جزء صنایع پاک و دوستدار محیط زیست و دارای اهمیت در راستای توسعه پایدار محسوب شده و به کشورها برای فراروی از اقتصاد تک‌محصولی کمک می‌کنند. صنایع دستی با ۲۹۹ رشته و زیرمجموعه رشته شامل ۱۸ گروه، ۱۵۶ رشته و ۱۴۳ مجموعه رشته با احتساب فرش (وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی) از جمله مهمترین شاخه‌های مشاغل خانگی محسوب می‌شوند. زنان ۷۰ درصد از تولید صنایع دستی در ایران را در اختیار دارند. گردش مالی صنایع دستی ایران ۹ هزار میلیارد تومان در سال است و ارزش صادرات محصولات صنایع دستی ایران در سال ۱۴۰۲، از مرز ۴۱۶ میلیون دلار عبور کرد.

آمارها ۲۰۲۴ نشان می‌دهند در سال ۲۰۱۷، کل بازار جهانی هنر و صنایع دستی تقریباً ۳۵ میلیارد دلار آمریکا ارزش داشت و پیش بینی می‌شود تا سال ۲۰۲۴ به ارزش ۵۰.۹ میلیارد دلار برسد.

به رغم سابقه و ظرفیت‌های متنوع و گسترده این نوع صنایع در کشورمان، تولید، توزیع و صادرات صنایع دستی با مسائل و مشکلات متنوعی روبه‌رو است؛ درحالی‌که صنایع دستی قابلیت اشتغالزایی آسان و گسترده دارد و می‌تواند برای طیف‌های مختلف مردم روستا و شهر شغل ایجاد کند. بنابراین توجه به ظرفیت بالای صنایع دستی خصوصاً در ایجاد مشاغل و کسب و کارهای خانگی ضرورت جدی دارد. کسب و کارهای خانگی در سراسر جهان از راهکارهای مهم خود اشتغالی و درآمدزایی به شمار می‌روند. سهم اشتغال خانگی از کل اشتغال کشور در سال ۱۴۰۲ معادل ۱۵ درصد است که تا پایان سال ۱۴۰۱ زنان سهمی حدوداً ۸۰ درصدی از آن را داشته‌اند. بنابراین توسعه صنایع دستی می‌تواند به بهبود وضعیت اشتغال در جامعه خصوصاً در قشر زنان منجر شود. با این حال مسائلی مختلفی از جمله ضعف‌های مدیریتی، تغییرات ساختاری متعدد، بی‌توجهی سیاستگذاران، ضعف و کاستی‌های نظارتی و حمایتی، تغییرات سبک زندگی و... موجب شده است این هنر صنعت در بخش‌های مختلف تامین، تولید و توزیع دچار مشکل باشد؛ درحالی‌که بیش از ۹۰ درصد از ارزش تولیدات صنایع دستی از طریق نیروی کار، مواد اولیه مصرفی و ابزار و وسایل کار در داخل کشور تامین می‌شود و طبعاً هرگونه افزایش در میزان تولید و فروش

صنایع دستی اثر مستقیمی در افزایش میزان تولید ناخالص ملی دارد، اما مسائل و مشکلاتی که در این حوزه وجود دارد، باعث عدم شکوفایی قابل توجه ظرفیت های صنایع دستی در کشورمان شده است.

مروری بر وضعیت آماری و جایگاه اجتماعی و نهادی صنایع دستی

مشاغل خانگی به دلیل نداشتن هزینه های خرید یا اجاره کارگاه و برخی هزینه های دیگر از جمله هزینه رفت و آمد و همچنین به دلیل امکان استفاده از نیروی کار سایر اعضای خانواده و ایجاد زمینه های کار خانوادگی و امکان انتقال تجربه از طریق آموزش بین اعضای خانواده، جزء مشاغل دارای صرفه محسوب می شوند. صنایع دستی با ۲۹۹ رشته و زیرمجموعه رشته شامل ۱۸ گروه، ۱۵۶ رشته و ۱۴۳ مجموعه رشته با احتساب فرش (وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی) از جمله مهمترین شاخه های مشاغل خانگی محسوب می شوند. زنان ۷۰ درصد از تولید صنایع دستی در ایران را در اختیار دارند. گردش مالی صنایع دستی ایران ۹ هزار میلیارد تومان در سال است و ارزش صادرات محصولات صنایع دستی ایران در سال ۱۴۰۲، از مرز ۴۱۶ میلیون دلار عبور کرد.

نمودار آماری زیر ارزش بازار هنر و صنایع دستی در سراسر جهان را از سال ۲۰۱۷ تا ۲۰۲۴ نشان می دهد. در سال ۲۰۱۷، کل بازار جهانی هنر و صنایع دستی تقریباً ۳۵ میلیارد دلار آمریکا ارزش داشت و پیش بینی می شود تا سال ۲۰۲۴ به ارزش ۵۰.۹ میلیارد دلار برسد (Statista 2024).

ارزش بازار هنر و صنایع دستی در سراسر جهان از ۲۰۱۷ تا ۲۰۲۴ - میلیارد دلار

منبع: Statista 2024

در جهانی که فردیت انسان ها اهمیت روزافزونی دارد، تقاضا برای محصولات شخصی سازی شده که منحصر به فرد بودن شخص را به تصویر می کشد، در بین مصرف کنندگان در حال افزایش است. صنایع دستی یک گزینه ایده آل برای سفارشی

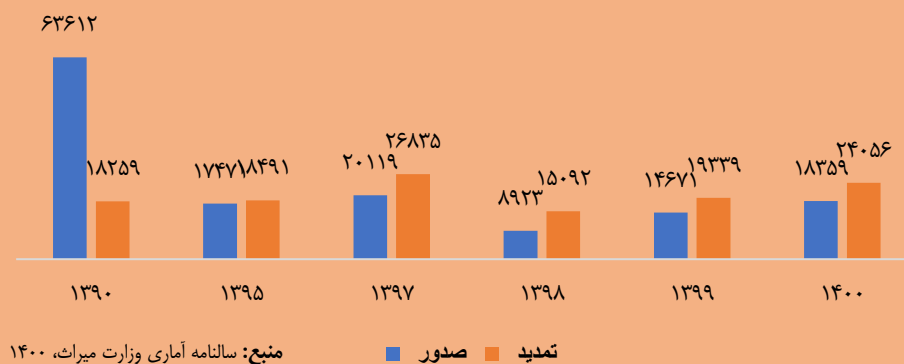
سازی از نظر طراحی، مواد و پرداخت است. همچنین افزایش تکثرگرایی و رشد فرهنگ احترام به دیگران در جوامع مختلف، موجب افزایش علاقه به محصولات شده که نماینده میراث فرهنگی و تنوع قومیتی هستند و نهایتاً این موضوع، منجر به افزایش تقاضا برای صنایع دستی سنتی از مناطق مختلف جهان شده است. علاوه بر این، با رشد آگاهی نسبت به تأثیرات زیست‌محیطی و اجتماعی کالاهای تولید انبوه، مردم برای محافظت از کره زمین و اجتماع خود، بیشتر به محصولات دست‌ساز روی می‌آورند که اغلب با مواد پایدار و شیوه‌های اخلاقی ساخته می‌شوند. صنایع دستی از جمله مشاغل است که در سال‌های اخیر اقبال بیشتری نسبت به آن نشان داده می‌شود و با توجه به ظرفیت‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی این رشته، دولت‌ها اهدافی را برای توسعه صنایع دستی پیگیری می‌کنند. در کشور ما نیز ساماندهی و توسعه صنایع دستی مورد از برنامه ششم توسعه مورد تأکید است و در این برنامه مقرر شد سند ملی توسعه صنایع دستی برای رونق سرمایه‌گذاری جدی در صنایع دستی و هموارسازی ورود گسترده تولیدات هنرمندان ایرانی به بازارهای جهانی مربوط تدوین گردد که نهایتاً این سند با مشارکت ستاد فرهنگی و اجتماعی دبیرخانه، وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی و با همکاری ذی‌نفعان در شهریور ۱۴۰۳ در شورای معین شورای عالی انقلاب فرهنگی تصویب و در صحن شورای عالی انقلاب فرهنگی اعلام وصول شد. همچنین در قانون برنامه هفتم توسعه، اگرچه حوزه صنایع دستی فاقد احکام است اما در جزء «۱» بند «الف» ماده (۶) با نگاه حمایتی در قالب تکلیفی به وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در جهت تهیه برنامه کمی به تفکیک وزارتخانه‌ها، برای ایجاد و توسعه کسب و کارهای خرد خانگی، کارگاه‌های خرد و کوچک، و بند «خ» ماده (۴۸) که در مورد امکان ایجاد مجتمع‌های صنایع دستی در داخل حریم شهری مواردی مطرح شده است.

صنایع دستی و فرصت‌های کار آفرینی

در سال‌های اخیر صدور پروانه‌های صنایع دستی از جمله پروانه‌های تولید انفرادی، کارگاهی و کارت شناسایی تسهیل شده که در واقع مقدمه‌ای برای به رسمیت شناختن و حمایت‌های بعدی از هنرمندان صنایع دستی از جمله معرفی برای دریافت

صدور و تمدید پروانه‌های انفرادی صنایع دستی

تسهیلات بانکی و گسترش فعالیت و اشتغال آن‌ها محسوب می‌شود. در کشور ما صنایع دستی از غنای چشمگیر تاریخی، فرهنگی و تمدنی برخوردار هستند اما به دلایل مختلف، صنایع دستی در حال حاضر، تا حدود زیادی اهمیت اقتصادی خود را از دست داده‌اند. در سال‌های اخیر اما هم‌نوا با روند جهانی، موضوع احیا و تقویت صنایع دستی در ایران نیز مورد توجه سیاست‌گذاران و رسانه‌ها بوده است و تلاش‌هایی در این زمینه صورت گرفته است. همانگونه که در نمودارهای زیر ملاحظه می‌شود، در سال ۱۳۹۰، ۶۳۶۱۲ فقره پروانه انفرادی و ۱۷۱۱ فقره پروانه کارگاهی صنایع دستی صادر شده که در سال‌های بعد تا ۱۴۰۰، روند تمديد مجوزها از روند صدور پروانه پیشی گرفته است که این روند به مفهوم فعال بودن کارگاه‌ها و افراد شاغل در این حوزه پس از صدور مجوز است.

در اقتصادهای ناپایدار امروزی، حوزه‌هایی مانند صنایع دستی که بتواند با منابع کوچک اشتغالزایی پایدار ایجاد کند، اهمیت فراوانی دارند. کاربر و سرمایه اندوز بودن و ایجاد ارزش افزوده بالا، از بارزترین ویژگی‌های اشتغال در حوزه صنایع دستی است که اهمیت و ضرورت شناسایی و توسعه فرصت‌های کارآفرینانه را در آن دو چندان می‌کند. سایر ویژگی‌های آن مانند نیاز به سرمایه اندک برای ایجاد و بهره‌برداری، تامین قسمت عمده مواد اولیه مصرفی از منابع داخلی، عدم نیاز به متخصصین خارجی، سازگاری و استفاده از مهارت‌های بومی، عدم آثار مخرب زیست‌محیطی، برخورداری از ابزار کار ساده، بازار ساده فروش محصولات، قابلیت ایجاد درآمد مکمل باعث شده است جذابیت‌های توسعه فرصت‌های کارآفرینانه در این حوزه افزایش و در سال‌های اخیر، صدور و تمديد پروانه فعالیت کارگاهی و ایجاد اشتغال در حوزه صنایع دستی از سوی سیاست‌گذاران مورد توجه بیشتر قرار گیرد:

صدور و تمديد پروانه های کارگاهی صنایع دستی

منبع: سالنامه آماری وزارت میراث، ۱۴۰۰

اشتغال نیازمند توسعه کارآفرینی و سرمایه‌گذاری و تامین مالی است. با توجه به اهمیت اشتغال‌زایی در اقتصادهای در حال توسعه، شناخت حوزه‌هایی که بتواند با منابع کوچک اشتغال‌زایی پایدار ایجاد کند، اهمیت می‌یابد. صنایع دستی واجد ویژگی‌های قابل توجه و چشمگیری در خصوص اشتغال‌زایی است و بازار محصولات این رشته جذابیت‌های فراوانی دارد. در ایران صنایع دستی رتبه اول از نظر تنوع محصول و رتبه سوم از نظر حجم تولیدات را به خود اختصاص داده است و مطالعات موید مزیت نسبی و ویژگی‌های منحصر به فرد بازار کار آن است (کندری و همکاران، ۱۳۹۶):

مشخصات منحصر به فرد بازار کار صنایع دستی
استفاده از ابزارآلات ساده و دستی و متعاقباً نیاز به سرمایه‌گذار محدود جهت راه اندازی
امکان ایجاد، توسعه و انتقال تجربیات و آموزش‌ها در همه مکان‌ها
کاربر بودن و قابلیت اشتغال‌زایی تمام وقت یا نیمه وقت برای افراد با مهارت یا کم مهارت
قرار داشتن در زنجیره ارزش حوزه‌های گردشگری و کشاورزی
ارزش افزوده بالاتر در مقایسه با بسیاری از صنایع
قابلیت اشتغال‌زایی در مناطق شهری و روستایی
دسترسی محلی به بخش عمده‌ای از مواد اولیه
ارز آوری به علت ماهیت صادراتی

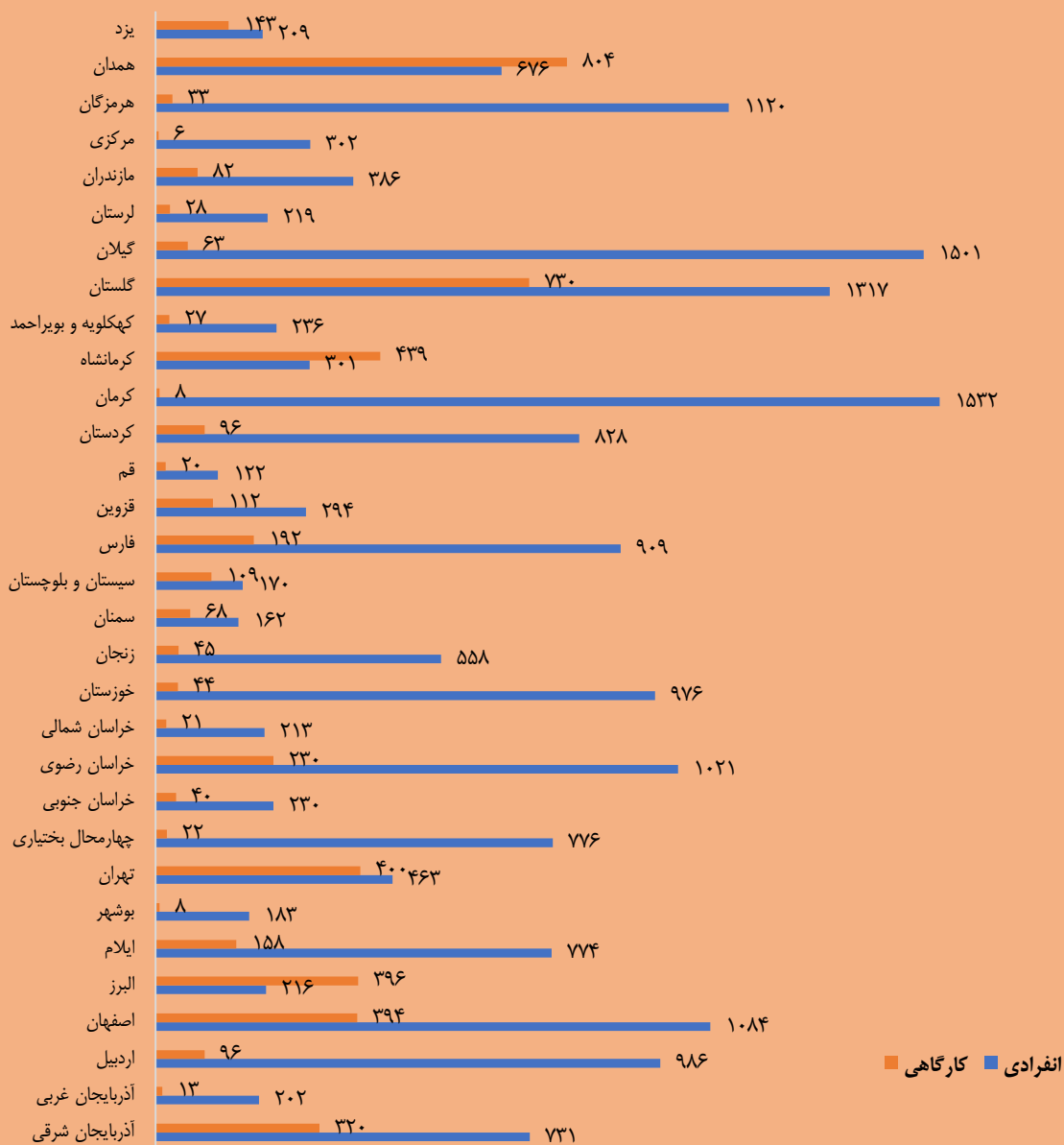
اشتغال در حوزه این نوع صنایع به دلیل مشارکت بیشتر زنان در تولید، ایجاد تنوع در منابع درآمد خانوار، کاهش ریسک درآمد، استفاده از منابع داخلی در تولید و مولفه‌های دیگر اقتصادی و فرهنگی نظیر ارزش افزوده بالا، حفظ فرهنگ و اصالت بومی، انتقال هنر بومی و محلی، پیوند نسل‌ها و سایر مولفه‌ها می‌تواند یکی از مهمترین عوامل و راه‌حل‌های مبارزه با بیکاری در مناطق مختلف کشور باشد و از طریق شناسایی و ایجاد ظرفیت‌های جدید، ایجاد اشتغال مولد و ارتقاء و بهبود شاخص‌های کلان اقتصادی و نیز ارتقاء سطح درآمد و معیشت و رفاه هزاران خانه‌دار روستایی و شهری فعال، تأثیرات بلند مدت بر توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور داشته باشد.

صنایع دستی با ایجاد درآمد پایدار می‌تواند نقش مهمی در کنترل مهاجرت از روستا به شهر و حتی مهاجرت معکوس داشته باشد. این صنایع به دلیل سطح پایین انرژی‌بری، در جهان امروز اهمیت بیشتری پیدا کرده‌اند. یکی دیگر از ویژگی‌های مهم صنایع دستی آن است که در بسیاری از اوقات در ساخت این محصولات از موادی که معمولاً ضایعات هستند و دور ریخته می‌شوند، استفاده می‌شود و بسیاری از مواد اولیه مورد استفاده در صنایع دستی در واقع از زباله‌های بازیافتی به دست می‌آید. مجموعه‌ای از ضایعات خانگی مانند بطری، مقوا، لیوان پلاستیکی، دکمه، قوطی، لباس و... همگی می‌توانند برای

صنایع دستی استفاده مورد استفاده قرار گیرند. صنایع دستی همچنین به بهبود مهارت‌ها و تقویت اعتماد به نفس نیروی انسانی کمک می‌کند و می‌تواند به عنوان فضا و عرصه‌ای برای خودیابی و بهبود روحیه و انگیزش به حساب آید.

نمودار زیر وضعیت اشتغال در حوزه صنایع دستی در استان‌های مختلف کشور را نشان می‌دهد:

میزان اشتغال ایجاد شده از محل صدور مجوزهای تولید انفرادی و کارگاهی در استان‌ها

منبع: سالنامه آماری وزارت میراث، ۱۴۰۰

همچنین میزان اشتغال کل در کلیه استان ها از محل صدور و تمدید پروانه های تولید صنایع دستی نیز در سطوح انفرادی، کارگاهی در سطح استان ها ۴۰۷۱۹ بوده است.

عوامل موثر بر تولید و عرضه صنایع دستی

تولید، عرضه و رونق صنایع دستی تحت تاثیر مولفه های مختلفی است. شبکه ای از مهم ترین عوامل موثر بر کارآفرینی در حوزه صنایع دستی را به شرح زیر می توان ترسیم کرد:

- **بعد اقتصادی:** شامل تامین سرمایه، بازار، مواد اولیه، شرکت های تعاونی، صادرات
- **بعد اجتماعی:** شامل ارتقاء سطح فرهنگ، آموزش، روابط اجتماعی، سرمایه اجتماعی، تبلیغات و اطلاع رسانی
- **بعد قوانین و مقررات** در حوزه های: مالیاتی، گمرکی، پرداخت تسهیلات دولتی، تسهیل در صدور مجوز ایجاد کارگاه
- **بعد تکنولوژی:** شامل روش ها و رویکردهای جدید تولید، ابزار و تجهیزات مدرن، کاربردی کردن محصولات، ارتقا سطح مهارت تولیدکنندگان

صنایع دستی کشورمان در هر چهار بعد دارای ضعف هایی است که نیازمند توجه جدی مسئولان و سیاستگذاری های مقتضی است.

آسیب شناسی وضعیت صنایع دستی کشور

صنایع دستی با مشکلات مختلفی روبه رو هستند. این مشکلات در حوزه های مختلفی از تولید تا توزیع و بازار و سایر حوزه ها را شامل می شود:

چالش های تولید

برای تولید و ارائه صنایع دستی به بازار زنجیره ای از تامین کنندگان تا تولیدکنندگان و توزیع کنندگان در مراحل مختلفی به خلق ارزش در این زنجیره می پردازند. فقدان نگاه نظام مند به زیست بوم تولید تا توزیع صنایع دستی موجب شکل گیری مشکلاتی در بخش های مختلف این زنجیره شده که از جمله مهمترین این مسائل می توان به موارد زیر اشاره کرد:

مهمترین چالش های تولید صنایع دستی

بی شک، طراحی یکی از مهمترین بخش های فرآیند تولید صنایع دستی است؛ زیرا هر طرح به عنوان یک ایده جدید در ساخت و تولید محصول، ضمن ایجاد تمایز با محصولات تکراری و ایجاد ارزش افزوده، می تواند موجب جلب نظر مشتری گردد اما متأسفانه به مقوله طراحی در صنایع دستی، چنانکه باید توجه نمی شود و بازار صنایع دستی اغلب با محصولاتی مشابه و یا طرح های تکراری اشباع می شوند؛ درحالی که نوآوری در طراحی حتی می تواند منجر به احیا طرح های قدیمی یا طرح هایی

گردد که از چرخه سلیقه مصرف‌کنندگان نیز خارج می‌شوند. مهمترین مسائل حوزه طراحی صنایع دستی را می‌توان به شرح زیر دسته‌بندی کرد:

- ضعف در خلاقیت و نوآوری و تشابه در طرح‌ها و الگوهای تولیدی و تنوع ناکافی محصولات مربوطه
- تاکید صرف بر جنبه‌های هنری و تزئینی محصولات صنایع دستی و عدم توجه به کاربردی کردن محصولات که جنبه رقابتی با نمونه‌های خارجی را کاهش می‌دهد.

همچنین بسته‌بندی نامناسب از دیگر مواردی است که موجب تقلیل جایگاه و بازدهی صنایع دستی ایرانی می‌شود. گرچه در سال‌های اخیر در خصوص ضرورت توجه به بسته‌بندی صنایع دستی ترویج می‌شود، اما نتایج طرح مطالعاتی شایسته‌فر و خزاعی (۱۳۹۳) نشان می‌دهد در یکی از نمایشگاه‌های صنایع دستی کشور، ۹۰ درصد کالاهای ارائه شده در نمایشگاه فاقد هرگونه بسته‌بندی بود و بسته‌بندی ۵.۸ درصد از ۱۰ درصد باقی‌مانده هیچ ارتباطی با محصول نداشت و بقیه محصولات نیز فاقد بسته‌بندی بودند.

به طور کلی بسته‌بندی مطلوب و استاندارد موجب افزایش رغبت مشتریان برای خرید خواهد شد و این امر، رونق فروش صنایع دستی در بازارهای داخلی، خارجی، اشتغالزایی و افزایش درآمدزایی را در پی خواهد داشت. متأسفانه اغلب صنایع دستی ایرانی به صورت فله‌ای و بدون بسته‌بندی مناسب به بازارهای داخلی و خارجی عرضه می‌شوند که این روند آسیب‌های فراوانی بر صنایع دستی دارد. به عنوان مثال پس از ارسال فله‌ای صنایع دستی به خارج، این محصولات توسط تجار خارجی در بسته‌بندی‌های شکیل و با هویت غیر ایرانی عرضه می‌شوند. به طور کلی غالباً بسته‌بندی خوب و گیرا باعث افزایش فروش کالا شده و در بسیاری از مواقع نیز یک بسته‌بندی نامطلوب و غیرحرفه‌ای مصرف‌کنندگان را از خرید کالا منصرف و حتی از داشتن کالایی مناسب محروم کرده است. این زیان، هم‌گرایان مصرف‌کنندگان را می‌گیرد که کالای نامرغوب نصیب‌شان می‌شود و هم به تولیدکنندگان صدمات جبران‌ناپذیر وارد می‌آورد.

برای جلوگیری از تداوم این امر، باید به فناوری بسته‌بندی و طراحی آن به عنوان پدیده‌ای علمی نگریست و برای رشد و شکوفایی آن سرمایه‌گذاری نمود و با توجه به قابلیت‌ها، امکانات بومی و سلائق و فرهنگ ملی از تجارب و پیشرفت‌های جهانی بهره‌مند شد. توجه به افزایش زیبایی بصری و تاثیرگذاری اولیه و جلب نظر و توجه مشتری‌های جدید، محافظت از کالا خصوصاً کالاهای ظریف، تناسب با فرهنگ ایرانی و هویت صنایع دستی و تناسب با اندازه محصول، از جمله مهمترین مواردی است که در بسته‌بندی کالاهای صنایع دستی باید مورد توجه قرار گیرد.

چالش های مدیریتی و ساختاری

- بی توجهی به مقوله آمایش ملی میراث فرهنگی و گردشگری
- غلبه نگاه فرهنگی و فقدان نگرش تجاری به حوزه صنایع دستی در سطوح کلان مدیریت کشور
- عدم ثبات مقررات و فقدان سیاست گذاری جامع و پایدار در حوزه صنایع دستی
- فقدان نگرش یکپارچه نسبت به صنایع دستی نزد متولیان صنایع دستی کشور
- ضعف ارتباط بین حوزه های گردشگری و صنایع دستی
- تعریف و قلمداد شدن صنایع دستی به عنوان کالای لوکس در سازمان های متولی
- ضعف ارتباط بین تولیدکنندگان و دستگاه های متولی
- فقدان و ضعف فعالیت های تشکلی و عدم سازمانیابی فعالان حوزه برای پیگیری مطالبات از طریق تشکل ها
- بی توجهی به تلاش های هنرمندان و صنعتگران در بومی سازی و مشابهت سازی کالاهای خارجی و برخورد با این نوع محصولات به عنوان کالاهای قاچاق
- تعدد دستگاه ها و مراجع صدور مجوز و پروانه تولید صنایع دستی از جمله در اتحادیه های مختلف
- فقدان بانک جامع اطلاعاتی از هنرمندان
- عدم حمایت مالی از سوی بانک ها

چالش های بازار ، برندینگ و صادرات

- پراکندگی تولیدکنندگان در مناطق مختلف کشور و دوری از بازار
- فقدان افراد حرفه ای یا شرکت های صادرات تخصصی در زمینه صنایع دستی
- گرایش بیشتر به انتقال چمدانی تا تجارت صنایع دستی به دلیل عدم تمایل به پرداخت حقوق دولتی و گمرکی
- پراکندگی مناطق تولید روستایی و دوری تولیدکنندگان از بازار خصوصا عدم دسترسی به بازارهای بین المللی
- محدودیت کانال های توزیع و کمبود نمایشگاه ها و بازارچه های متمرکز و یکپارچه در سطح ملی و محلی
- ناشناس بودن برند ایرانی صنایع دستی در بازارهای جهانی
- تمرکز بر صادرات به کشورهای حوزه خلیج فارس (که اتفاقا سلیقه این کشورها بیشتر متمایل به اقلام چینی و هندی است)
- ضعف در شناخت سلیقه خریداران خارجی از جهت رنگ، ترکیب بندی، محرک ها و... و همچنین عدم تطابق صنایع دستی ایرانی با نیازهای خریداران

- عدم اهتمام ملی در معرفی صنایع دستی ایران به بازارهای جهانی در قالب هایی مانند فیلم، کتاب، مقاله و... به زبان های بین المللی
- فقدان استانداردهای قیمت گذاری صحیح کالاهای صنایع دستی جهت صادرات یا فروش در داخل کشور
- ناآشنایی اغلب هنرمندان با تجارت الکترونیک و مهارت ها و شیوه های نوین تبلیغ و بازاریابی محصولات صنایع دستی
- رونق دلالی و حضور دلالان کیفی در بازار و خرده فروشی که موجب توزیع کالای قاچاق و عدم تعادل قیمت محصول در بازار می شود.
- عرضه برخی صنایع دستی و بی کیفیت خارجی به ظاهر شبیه نمونه های اصیل داخلی در بازار و فروش این اجناس بی کیفیت خارجی به نام و قیمت کالای اصیل داخلی
- ضعف و مشکلات شناسنامه دار کردن، امضای اثر و اصالت سنجی
- گرانی ارز و دشواری حضور هنرمندان در نمایشگاه های صنایع دستی خارجی
- تورم و کاهش قدرت خرید و خروج صنایع دستی از سبد مصرف مردم
- مشکلات بازگشت ارز و نقل و انتقال پول در فروش های آنلاین به متقاضیان خارجی

منابع انسانی

- عدم ثبات شغلی هنرمندان و صنعتگران به دلیل رکود و نوسانات بازار
- عدم فراگیری بیمه و خدمات تامین اجتماعی
- ضعف مالی هنرمندان و صنعتگران به ویژه در بدو کار
- ضعف آموزش های فنی و انتقال مهارت
- عدم آشنایی با روش ها و مهارت های بازاریابی و تجاری سازی صنایع دستی

چالش های اجتماعی فرهنگی

- خدشه به اعتبار و اصالت صنایع دستی ایرانی در اثر عرضه محصولات خارجی بی کیفیت به نام کالای داخلی
- عدم تکافوی درآمدی صنایع دستی در معیشت خانوار ، عدم علاقه و انگیزش جوانان به یادگیری در این حوزه و فراموش شدن هنرها و صنایع دستی پس از مرگ اساتید مربوط

- سوداگری اعتماد و تبنانی برخی از مجریان تورهای گردشگری و هدایت گردشگران خارجی به مراکز خاص و عرضه محصول به چندبرابر قیمت در این نوع مراکز تحت عنوان اصالت کالا و وارد آمدن خدشه به اعتماد گردشگران خارجی
- کوتاه مدت بودن دوره های تصدی مدیران حوزه صنایع دستی (میانگین ۲ ساله در ۵۶ سال اخیر) و عدم به کار گیری مدیران با تخصص ها یا استانداردهای مدیریتی لازم برای این حوزه
- آمارهای غیردقیق و بعضا متناقض دستگاهها
- بی توجهی به فرهنگ کار استاد-شاگردی و فراموشی بخش مهمی از دانش ضمنی استادکاران
- عدم بیمه هنرمندان
- فقدان ظرفیت های قانونی اختصاص تسهیلات و تامین مواد اولیه ارزان و خرید تضمینی محصولات
- فقدان معیارهای اندازه گیری رشد این صنایع
- ضعف ارتباطات بین دستگاه

کیفیت صنایع دستی

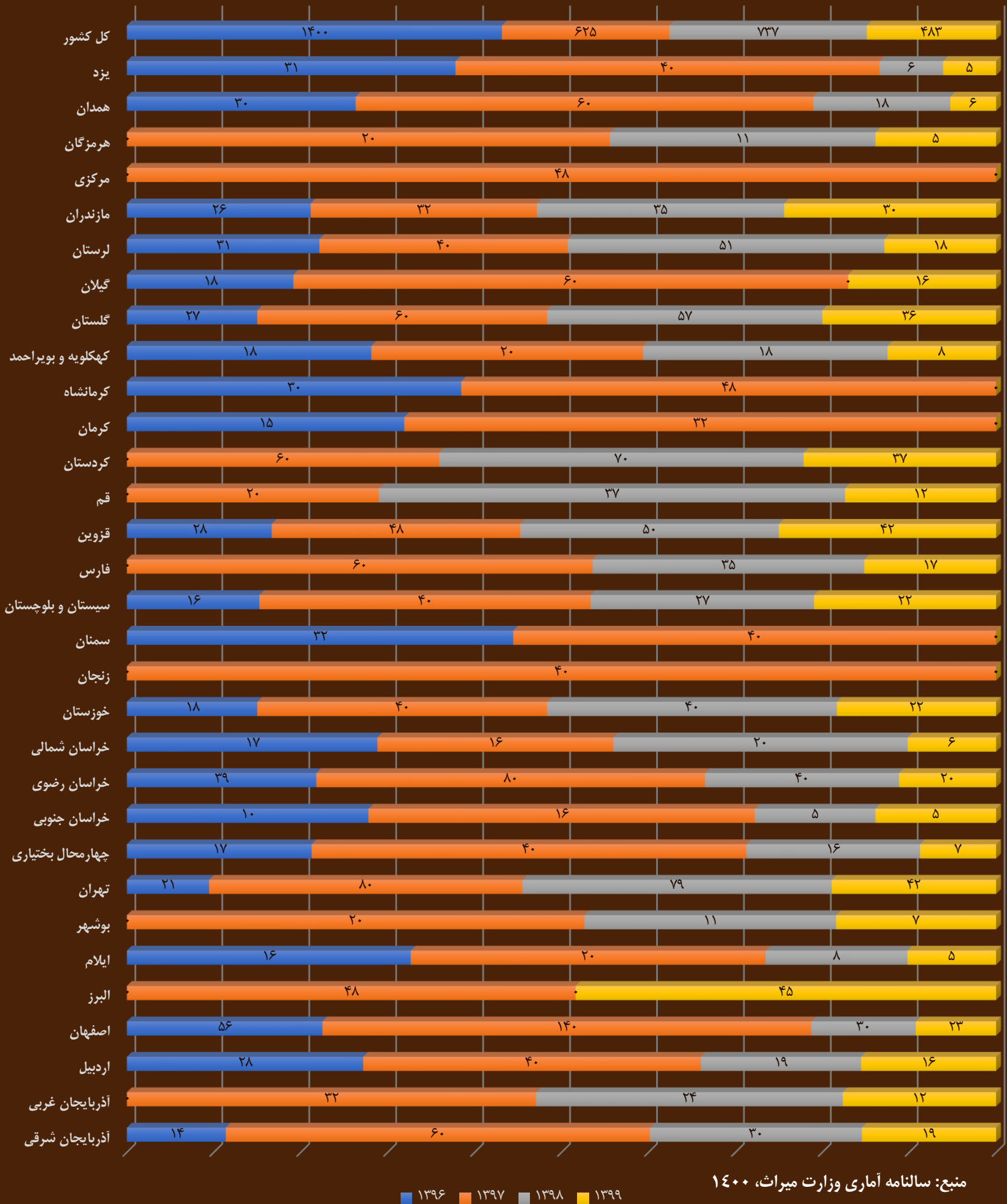

مانند سایر صنایع، یکی از مهمترین مولفه های تاثیرگذار بر رشد و توسعه صنایع دستی، بحث کیفیت است. کیفیت صنایع دستی بسته به گرایشات ذهنی، مهارت و امکانات تولیدکننده ممکن است در سطوح مختلفی باشد و تضمین کیفیت در حوزه هایی که در آن برندینگ انجام نشده، عموماً دشوار است؛ هرچند در کشور کارگاه هایی وجود دارند که محصولاتی با کیفیت بالا تولید و با قیمت مناسب عرضه می کنند.

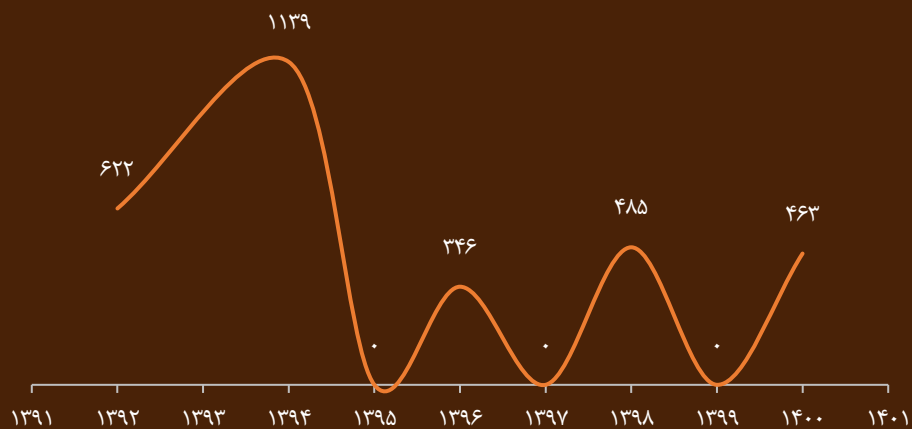
در سال های اخیر در ایران در جهت حمایت از تولید با کیفیت صنایع دستی، براساس دستورالعمل مدونی از کارگاه بازدید و پس از احراز شرایطی مانند تولید انبوه، سفارش پذیری زیاد، عرضه محصولات با کیفیت و قیمت مناسب، گواهی کیفیت برای کارگاه های واجد شرایط صادر می شود که این گواهی نامه ها مورد تایید معاونت صنایع دستی و هنرهای سنتی کشور است.

همچنین معاونت صنایع دستی وزارت (سازمان وقت) میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری از سال ۹۰ برگزاری داوری نشان ملی مرغوبیت صنایع دستی را بر پایه اهداف پروژه سازمان یونسکو درخصوص اعطای نشان مرغوبیت صنایع دستی اعم از ایجاد استانداردهای دقیق مرغوبیت در صنایع دستی، ترویج نوآوری، و کمک به بازاریابی این محصولات، همچنین به منظور حضور موفق تر در برنامه داوری بین المللی اصالت و مرغوبیت کالا که در حال حاضر توسط شورای جهانی صنایع دستی برگزار می شود، پایه گذاری نمود.

تعداد گواهی های کیفیت کارگاهی صادر شده

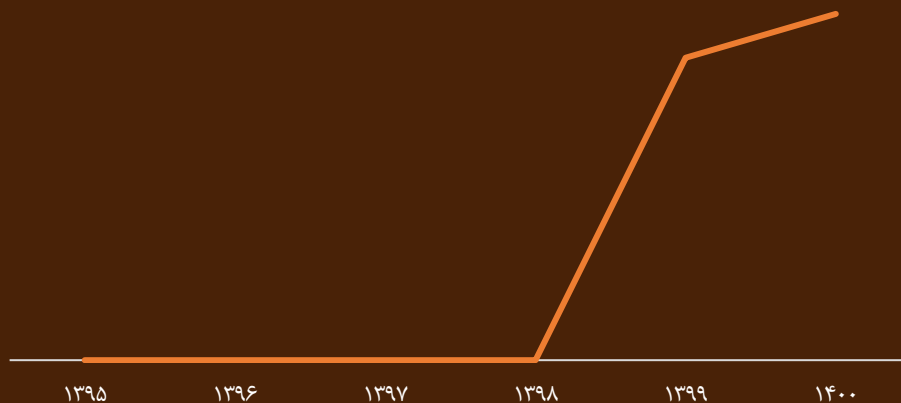

تعداد اخذ نشان ملی مرغوبیت صنایع دستی (نشان ملی اصالت)

منبع: سالنامه آماری وزارت میراث، ۱۴۰۰

تعداد ثبت نشان فاخر

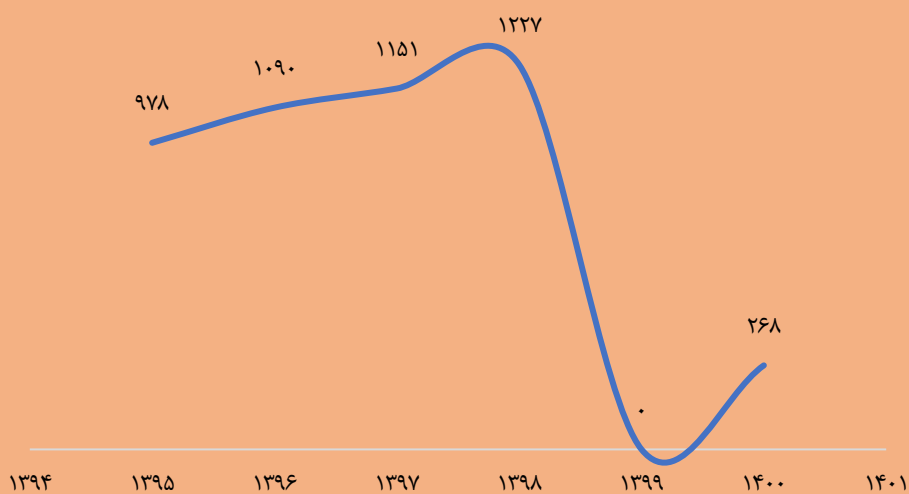
منبع: سالنامه آماری وزارت میراث، ۱۴۰۰

صنایع دستی و مراکز عرضه

نمایشگاه‌های بین‌المللی داخلی و خارجی، بازارچه‌های عرضه موقت و دائم از جمله مراکز عرضه محصولات صنایع دستی به‌شمار می‌روند. ایجاد بازارچه‌های فروش صنایع دستی در استان، کشور و مناطق برون مرزی، اصولاً نقش بسیار مهمی در رونق مشاغل خانگی دارد. این بازارچه‌ها علاوه بر ایجاد فضایی برای فروش، محلی برای برقراری ارتباطات و تقویت شناخت و همکاری نیز هست. بازارچه‌های صنایع دستی به دو صورت دائمی و موقت برگزار می‌شوند. بازارچه‌های موقت خصوصاً در ایامی مانند نوروز یا سایر مناسبت‌های ملی و مذهبی امکان برگزاری دارند. این نوع بازارچه‌ها در فاصله سال‌های ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۸ پس از طی سیر رشدی هرچند کند و کوتاه، در سال ۱۳۹۹ همزمان با همه‌گیری کووید-۱۹، به طور کل تعطیل شده و از سال ۱۴۰۰ مجدداً و در تعداد کم فعال شدند.

تعداد بازارچه‌های موقت عرضه و فروش صنایع دستی

منبع: سالنامه آماری وزارت میراث، ۱۴۰۰

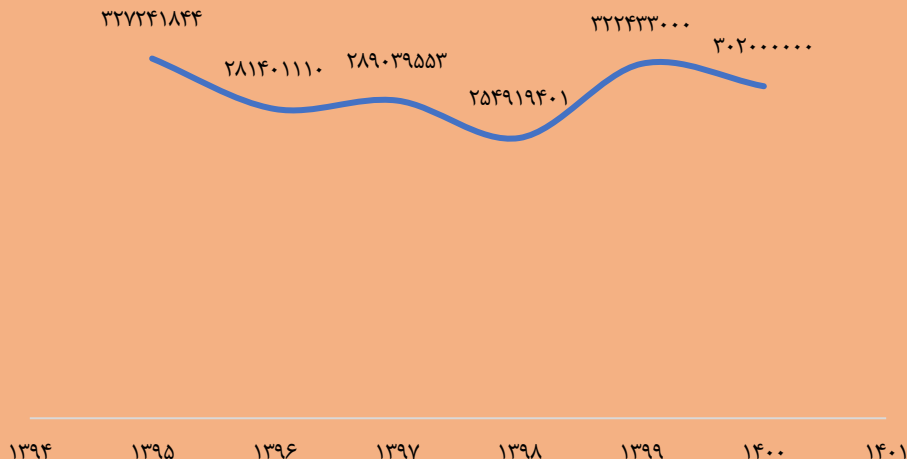
صادرات صنایع دستی

با توجه به خریداری و انتقال صنایع دستی به خارج از کشور توسط گردشگران خارجی و عدم ثبت هزینه‌ها و اطلاعات گمرکی و همچنین استفاده گسترده فعالان حوزه صنایع دستی از روش تجارت چمدانی و فروش آن در خارج از مرزها، شاید نتوان به درستی در خصوص آمار صادرات در این حوزه صحبت کرد. با این حال نمودار زیر نشانگر میزان صادرات رسمی صنایع دستی در فاصله سال‌های ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۰ است:

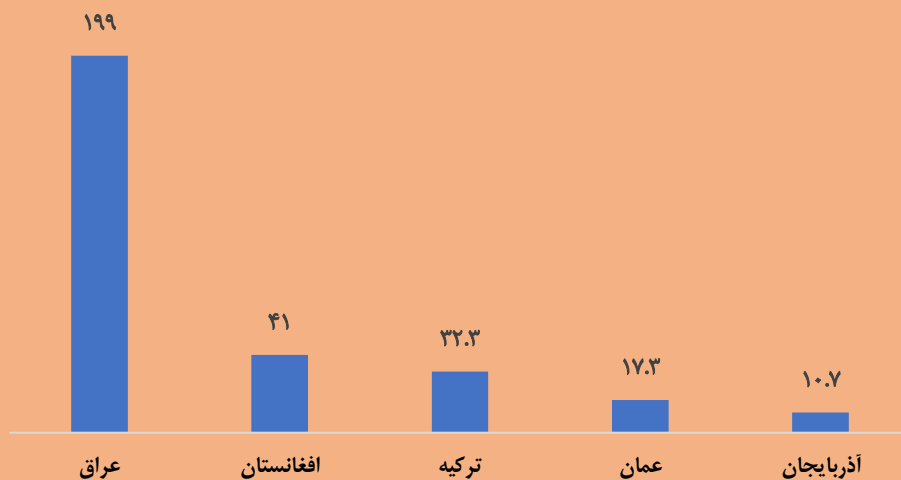
میزان صادرات صنایع دستی / دلار

منبع: سالنامه آماری وزارت میراث، ۱۴۰۰

صادرات صنایع دستی مانند سایر محصولات ایرانی هنوز بازارهای عمده‌ای در خارج از کشور ندارد و بیشتر این محصولات عموماً به مقصد ۵ کشور همسایه صورت می‌پذیرد. نمودار زیر بیانگر میزان صادرات به پنج مقصد برتر صادراتی در این رشته صنعت است:

صادرات صنایع دستی / میلیون دلار

منبع: سالنامه آماری وزارت میراث، ۱۴۰۰

موانع صادرات صنایع دستی

یکی از مهمترین مشکلات صادرات صنایع دستی، بسته‌بندی محصولات است. صنایع دستی به دلیل ماهیت ارزشمند و اغلب ظریف و زیبایی خود، نیاز به بسته‌بندی‌های خاصی دارند که هم از منظر زیبایی شناختی قابل قبول بوده و هم استحکام و مقاومت خوبی داشته باشند. این وضعیت موجب افزایش و بالا بودن هزینه‌های بسته‌بندی در صنایع دستی است؛ به نحوی که گاهی برای بسته‌بندی شکل، تولیدکننده مجبور است هزینه‌ای بیش از میزان هزینه تولید کالا بپردازد.

صرف نظر یا غفلت تولیدکنندگان از بسته‌بندی مناسب صنایع دستی که به دلایل مختلف از جمله کمبود منابع مالی و یا نقص در آگاهی ممکن است اتفاق بیفتد، موجب تضعیف صنایع دستی ایران در بازاریابی و رضایت مشتریان می‌گردد.

هزینه بالای حمل و نقل و تدارکات عموماً حاشیه سود پایین این مشاغل را کاهش داده و رقابت با شرکت‌های بزرگ و با سابقه تر را دشوار می‌کند. همچنین اطمینان از اینکه محصولات با استانداردهای کیفیت و ایمنی بازارهای خارجی مطابقت دارند، می‌تواند برای تولیدکنندگان انفرادی یا کارگاه‌های کوچک، فرآیندی پیچیده و پرهزینه باشد.

از دیگر مسائل مرتبط با صادرات صنایع دستی می‌توان به موضوع عدم اطلاع یا آگاهی تولیدکنندگان از سلاطین و نیازهای بازارهای خارجی و فقدان سازوکارهای مطالعات بازار در این حوزه اشاره کرد.

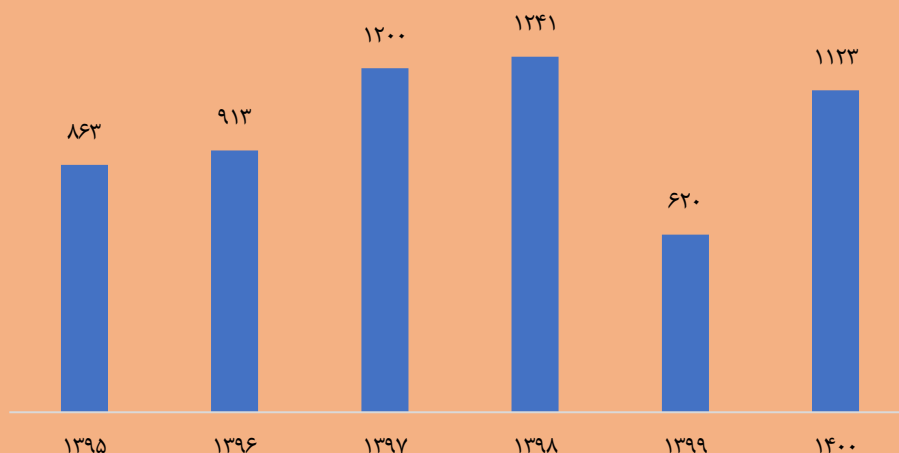
غلبه بر این چالش‌ها مستلزم سرمایه‌گذاری در تحقیقات بازار، زیرساخت‌ها و آموزش برای کمک به تولیدکنندگان صنایع دستی برای دسترسی به بازارهای جدید و رقابت موثر در مقیاس جهانی است.

نقش آموزش در توسعه صنایع دستی

بر اساس پژوهش‌های انجام شده، بین شیوه‌های مختلف آموزش و توسعه کارآفرینی در صنایع دستی، ارتباط معناداری وجود دارد. در این میان، از بین شیوه‌های مختلف آموزش در حوزه صنایع دستی، تمرکز بر سرمایه‌گذاری در آموزش صنایع دستی در مراکز رشد، پارک‌های صنعتی و فناوری اهمیت بالایی دارد و پس از آن، آموزش از طریق تربیت مربی کارآفرینی به منظور آموزش شیوه‌های نوین، آموزش از طریق تبیین رشته‌های هنری مرتبط با کارآفرینی صنایع دستی در مقاطع مختلف تحصیلی و همچنین آموزش از طریق ایجاد کارگاه‌های آموزشی مبانی کارآفرینی حوزه صنایع دستی و گردشگری زیر نظر سازمان میراث فرهنگی و گردشگری از شیوه‌های دیگر موثر در توسعه کارآفرینی در حوزه صنایع دستی به‌شمار می‌رود. البته روش استاد-شاگردی از دیگر روش‌های آموزش در صنایع دستی است که دامنه تاثیر قابل توجهی دارد و در این روش که امروزه در برخی دانشگاه‌های کشورهای توسعه‌یافته مانند آمریکا نیز مورد توجه قرار گرفته، مهارت‌های لازم آموزش و دانش ضمنی استاد به شاگرد انتقال می‌یابد.

تعداد مربیان آموزشی برگزار کننده دوره های آموزشی کوتاه مدت صنایع دستی

منبع: سالنامه آماری وزارت میراث، ۱۴۰۰

مواجهه صنایع دستی با فناوری های روز

صرف نظر از اثرات مثبت اقتصادی صنایع دستی، هنرهای ملی کشور که منعکس کننده احساسات، ذوق، اندیشه خلاق و فرهنگ ایران زمین هستند، برای تداوم فعالیت به برنامه ریزی در ابعاد مختلف از جمله بعد مواجهه این صنایع با فناوری های نوین دارند. در این بین نمی توان نقش ICT و IT را به عنوان ابزارهای نوین و بسیار موثر در تولید، حفظ، معرفی و تبلیغات، آموزش و بازاریابی انکار کرد و در واقع باید تاکید کرد فناوری اطلاعات و ارتباطات می تواند به عنوان زیرساخت مهمی در توسعه این هنر- صنایع مورد استفاده قرار گیرد.

استفاده از فناوری در صنایع دستی از آن جا اهمیت و ضرورت مضاعف می یابد که فناوری حتی در بهبود تولید و افزایش خلاقیت صنایع دستی نیز بسیار تاثیرگذار است. از جمله می توان به استفاده از فناوری در طراحی های پیچیده و یا سرعت و دقت بیشتر در طراحی با استفاده از کامپیوتر اشاره کرد.

امروزه جایگاه و نقش بازاریابی سنتی حتی در صنایع دستی نیز تغییر کرده و فضای مجازی سهم قابل توجهی از بازاریابی در این حوزه را به خود اختصاص داده است و علاوه بر فروشگاه های آنلاین که هزینه واسطه در صنایع دستی را از قیمت تمام شده حذف می کنند، می توان به پلتفرم های آنلاینی اشاره کرد که به شکل گیری یا توسعه شبکه تامین کنندگان، تولید کنندگان و توزیع کنندگان صنایع دستی در نقاط مختلف جهان کمک می کنند.

راهنمای توسعه صنایع دستی

هر صنعت از جمله صنایع دستی برای بقا و توسعه نیاز به ارتقاء میزان رقابت پذیری دارند. عوامل مختلفی بر بهبود رقابت پذیری صنایع دستی موثر است. هوشیار (۱۴۰۱) این عوامل را به شرح زیر دسته بندی کرده است:

- **صنعت:** تهیه مواد اولیه با کیفیت، مهارت تولید و استفاده از تکنولوژی مناسب
- **اقتصاد:** کاهش هزینه تولید و عرضه شایسته، استفاده از نیروی انسانی ارزان و متخصص
- **بازار:** بازاریابی و شناسایی بازار هدف، توجه به سلیقه و نیاز مصرف کننده
- **هنر:** نگاه خلاقانه همراه با دانش روز، ابداع و نوآوری

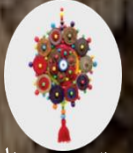
همچنین فرهنگ سازی، آموزش، بازاریابی، توجه جدی به مقولات استاندارد سازی و برندسازی به منظور اصالت بخشی به صنایع دستی، آینده نگری و نوآوری فاکتورهای مهم توسعه پایدار صنایع دستی است و برای طراحی سناریوهای آینده در حوزه صنایع دستی، توجه به روند فزاینده رشد تکنولوژی و بهره گیری از امکانات دیجیتال در عین بومی گرایی و حساسیت نسبت به فرهنگ و هویت ملی، شناخت سنت ها و احترام به ارزش ها، درک شرایط معاصر و نیازهای جامعه، کسب مهارت های فردی و آموزش، استفاده از فناوری های روز، انعطاف پذیری و روحیه رقابت پذیری و توجه به جنبه های مادی و معنوی انسان معاصر ضروری است. بی شک دولت در حمایت و توسعه صنایع دستی می تواند نقشی جدی داشته باشد و در حال حاضر در این بخش به مداخلات نظام مند و هوشمندانه دولت در جهت حفظ و تقویت صنایع دستی نیاز است. نقش دولت در حمایت از صنایع دستی را می توان در دو رویکرد برای سیاست گذاری بررسی کرد:

الف) رویکرد ایجابی و حمایت از صنایع دستی و کمک به شکوفایی آن، ب) رویکرد سلبی و ممانعت از ورود آن دسته از صنایع دستی که در داخل کشور امکانات ساخت آن ها وجود دارد و به طور کل رسته فعالی به شمار می آید و یا این رسته ها در اثر واردات، دچار آسیب و لطمات جدی می شوند.

در این بحث، تاکید موکد به ضرورت تقویت مهارت های تجاری سازی توسط هنرمندان و صنعتگران اختصاص دارد و ضرورت دارد سازمان های متولی با همکاری نهادهایی مانند اتاق های بازرگانی، در این خصوص برنامه ریزی و اقدام نمایند. از دیگر نکات مهم می توان به حمایت های دولت در ایجاد حاشیه سود بالا برای صنایع دستی و همچنین ترغیب به سرمایه گذاری در این حوزه و مبارزه جدی با عرضه کالاهای قاچاق و بی کیفیت در بازار و فضای مجازی اشاره کرد. در زمینه مبارزه با قاچاق صنایع دستی و بالابردن دانش و مهارت های بازرسین اتحادیه ها یا سایر مراکز متولی جهت تشخیص کالای قاچاق و برخورد قاطع با مراکز عرضه این نوع اجناس راهنمای موثری برای بازرندگی در خصوص عرضه محصولات قاچاق هستند.

راه کارهای توسعه صنایع دستی

- تدوین برنامه تحلیل وضعیت اقتصادی صنایع دستی استانها (براساس سند آمایش سرزمینی)
- تدوین سند چشم انداز و برنامه راهبردی توسعه صنایع دستی
- طراحی و اجرای برنامه های ترویجی و تبلیغی در جهت ترغیب مردم به استفاده از صنایع دستی
- تحریک بازار صنایع دستی از طریق تخصیص اعتبار خرید کم سود و ارزان به مردم
- حمایت دستگاه های اجرایی برای طراحی کانال توزیع مناسب و توسعه بازارها و بازارچه های صنایع دستی
- شناسه دار کردن تولیدات صنایع دستی (مطابق ماده ۱۴ آیین نامه قانون حمایت از هنرمندان، استادکاران و فعالان صنایع دستی مصوب ۱۴۰۰/۰۵/۰۳ هیات وزیران) با هدف کنترل و کاهش موارد کپی برداری و سرقت هنری
- تقویت مهارت های کسب و کار بین فعالان صنایع دستی آموزش در حوزه های بازاریابی و فروش و روش های نوین نفوذ در بازار
- تقویت مهارت های نوآوری و کاربردی سازی هنرمندان از طریق آموزش جهت افزایش سطح سفارش پذیری
- کمک به تشکیل تعاونی های فروش و حذف دلالان
- شبکه سازی بین سرمایه گذاران، تامین کنندگان، تولیدکنندگان و توزیع کنندگان صنایع دستی
- ترویج مقولات مربوط به حقوق مالکیت فکری و اعمال روش هایی برای تامین حقوق صاحبان ایده و خلاقیت
- استفاده از ظرفیت های سفارتخانه ها و رایزنان بازرگانی در معرفی صنایع دستی در کشورهای خارجی
- تولید فیلم ها و کلیپ های تبلیغاتی و معرفی ظرفیت های صنایع دستی ایرانی به زبان های خارجی
- تقویت فعالیت های تشکلی در حوزه صنایع دستی هم افزایی تشکلی های مربوط با اتاق بازرگانی
- ایجاد فعال سازی و توسعه تعاونی ها و کنسرسیوم های صنایع دستی
- برنامه ریزی برای آموزش و انتقال مهارت های حرفه ای و دانش ضمنی اساتید رشته های در حال انقراض و ایجاد حاشیه سود منطقی برای ورود جوانان به این نوع رشته ها
- الگو برداری از کشورهای موفق در زمینه توسعه صنایع دستی
- تقویت فعالیت های تشکلی

منابع

-دهدجهانی، جواد. (۱۳۹۸). نقش آموزش در توسعه کارآفرینی صنایع دستی ایران. مطالعات هنر اسلامی.

- سالنامه آماری وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی، وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی، ۱۴۰۰.

-کندری، توران، ابوترابی، محمدعلی، و حاج امینی، مهدی. (۱۳۹۷). تأمین مالی بیرونی و اشتغال بخش فرهنگ: مورد صنایع دستی ایران. سیاست گذاری اقتصادی، ۱۰(۲۰)، ۱۰۳-۱۳۳.

- هوشیار، مهران. (۱۴۰۱). بازتعریف صنایع دستی معاصر ایران با رویکرد آینده پژوهی هنرهای صناعی ایران.

-مطهری، محدثه، حسینی، سید محمدرضا، سمیعی، روح اله & اشرفی، مجید. (۱۴۰۱). مدل سازی مؤلفه های تأثیرگذار بر خلق فرصت های کارآفرینانه در صنایع دستی: کاربرد تحلیل شبکه ای (ANP). مطالعات کارآفرینی و توسعه پایدار کشاورزی.

-مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۲)، گزارش راهبردی بررسی وضعیت صنایع دستی و آسیب شناسی آن.

-اتاق اصناف اصفهان (۱۳۹۹)، <https://www.bazresiasnafsf.ir>.

آخرین بازبایی: ۱۴۰۳/۰۷/۱۴۰۳

-<https://www.statista.com/statistics/1017884/arts-and-crafts-market-value-forecast-worldwide>

|